

Uputatud taevaskojast ja meie juurtest

Kalle Kroon

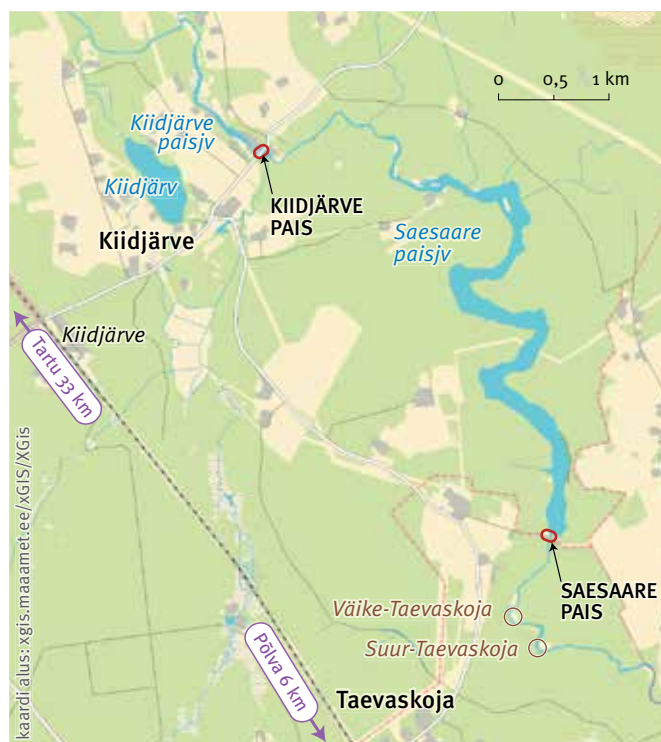
Ma vist ei eksi, kui väidan, et kunagises Võru, nüüd Põlva maakonnas Ahja jõe keskjooksul asuv Taevaskoda on Eesti loodusemälestiste ja loodusilu sümbol, mida teab meist peaaegu igaüks. Vähem teatakse, et Suure Taevaskoja ja Kiidjärve vahel paiknes viie kilomeetri pikkune Saesaare kärestik, mille kallastel oli kokku tervelt 28 taevaskodadeks kutsutud liivakivikaljut. Stalinistliku lööktööga uputati see ainulaadne looduskaunis jõelõik 1952. aastal hüdroelektrijaama paisjärve alla ning asub seal tänini.

Saesaare ürgilmeline looduse vormimäng kõrgete liivakaljude ja uhkete kärestikega on andnud ainest ohtrale rahvapärimusele, jõudes koguni Christian Kelchi kroonika lehekülgedele. Nimelt olevat 1702. aasta sügisel leitud Taevaskojast „liivamäe alt” jõe äärest Liivi sõja aegne mitmekambriline elupaikade süsteem purskkaevu ja leivaahjuga [3: 222]. Rahvasuu on pajatanud ka nüüdseks Saesaare paisjärve alla uputatud „Oonega mäe” raudustega koobastest, muistsetest relvadest ja varandustest [7: 84–89], ohvrikividest jpm.

Tänapäeva inimese jaoks, kelle mälu on tagasiulatuvalt nõukogudeaegne ning kes pole paisjärve tõttu kogu kunagist Taevaskoda näinudki, piirdub Taevaskoda kui nimi ja mõiste vaid Suure ja Väikese Taevaskojaga. Tegelikult hõlmas Taevaskoda ajalooliselt märksa laiemat ala: kogu Ahja jõe lõiku Kiidjärvest kuni Valgesooni. Seal leiduvaid kaljusid nimetati kõiki taevaskodadeks. Taevaskojast pärit Võrumaa kultuuritegelane Albert Ivask on selle kohta oma mälestustes kirjutanud:

„Meie Taevaskoja mõiste aga ei piirdunud sugugi üksnes Suur- ja Väike-Taevaskojaga [---] Taevaskojad – kõrged järsud kaljuseinad koos muruväljakutega jõe vastaskaldal – algavad aga juba Põlva-Tartu maanteel enne selle ühinemist Tartu-Võru maanteega [---] päris Taevaskoda selle kõige laiemas mõttes, minu noorpõlve mõttes, ei ole enam olemas. Suur- ja Väike-Taevaskoja kaljud ning muruplatsid on ju, tõsi küll olemas, ka vett on jões niipalju, kui seda Saesaare paisust sinna lastakse, kuid kärestikke ja Saesaart, seda kõige kuulsamat forellikärestike kaskaadi pole enam” [1].

Suhteliselt vaiksesse Taevaskoja ellu saabusid muutused koos tööstusliku pöördega kogu tsaaririigis 20. sajandi algul. Rajati hulk saekaatreid ja tööstusettevõt-

Ahja jõgi moodustab enne Saesaare paisu mitme kilomeetri pikkuse käänulise paisjärve. Kunagi vulisesid siin kõrgete taevaskodade vahel uhked kärestikud, paisu eemaldamine võimaldaks neil taastuda

teid ning Ahja jõel, sealhulgas Taevaskojas, hakati parvetama palke, mis mõjus vee-elustikule ning liivakaljudele mõistagi halvasti.

Eesti Vabariigi tekke aegu hakati seda piirkonda seevastu taas hindama kui looduskaunist puhke- ja turismiala,

mida käidi vaatamas ka väljastpoolt Eestit. 1920. aastate lõpul rajati Suure ja Väikese Taevaskoja lähedale riigimaale suvitusasundus, mille kogupindala oli 147 904 hektarit. Sinna mahtusid ära krundid majade ehitamiseks koos paviljoni, koolimaja, mitmete äride, mänguplatsi, eluasemete ja suvilatega, kusjuures ehitiste puhul peeti silmas, et säiliks looduslik ilu [7: 92].

Sealsamas jooksev Ahja jõgi oli kuulus oma jõforelli- ja harjuserikkuse poolest. Nende kaitseks kehtestati alammõõt 30 cm, püüda tohtis lubade alusel ainult spinningu ja lendõngega ning korda hoidis Tartu õngemeeste klubi palgatud loodusvaht. Kalamehi saabus loodusilu imetlema isegi Tšehhoslovakiast. Õngemeeste ja turistide teenindamiseks oli rajatud jõe lähedale kasiino [7: 63,77].

Eriti rikkalik oli forellide ja harjuste poolest Saesaare pikk Alpi mägijõe tüüpi kärestik, sest need kalad vajavad kudemiseks kruusast ja kivist jõepõhja, noorjärgud aga ellujäämiseks kivide varju. Nüüdseks on see lõik kaetud paisjärve seisva veega, kuhu neil kaitsealustel liikidel enam asja pole.

Olulise pöörde Taevaskotta tõi nõukogude võim. Käis „kogu maa elektrifitseerimine“. Seniseid loodusväärtusi ei peetud enam millekski ja Ahja jõe kõige suurema langusega lõigul Saesaarel rajati hüdroelektrijaam koos suure paisjärvega, mis ulatus kuni Kiidjärveni. Forellide ja harjuste kude- ja elupaigad hävitati, 28 kaljust uputati täielikult 10, ülejäänud paistavad veest veel välja nagu uppujad. Kõige kurioossem on aga fakt, et juba paar aastat hiljem tõmmati üle sama elektrijaama paisjärve kõrgepingeliin, mis muutis hüdroelektrijaamas elektri tootmise sisuliselt naeruväärseks, ning elektri tootmine lõpetatigi 1971. aastal.

Pais aga jäi. Saesaare paisjärvega avati pikaks ajaks Pandora laegas, mis andis ja annab tänini põhjust looduskaitstajate, teadlaste ja tehnokraatide vahel piike murda. Perioodikas protestisid eriti ägedalt loodusilu äranarriva

FOTO: VÕRUMAA MUSEUMI KOGU

Saesaare kärestik 1933. aastal

paisukökatsi vastu kirjanik Rudolf Sirge, kohalik kultuurimees ja koolijuht Albert Ivask [6: 108; 2: 92.], professor Erik Kumari ning akadeemik Hans Trass [5]. Nõukogude võimu oludes ei kandnud protestid muidugi vilja.

Hüdroelektri tootmist tahetakse Saesaarel jätkata ka nüüdses Eestis. Euroopa Liidu direktiiv nõuab, et 2015. aasta detsembriks peavad vooluveekogud olema kalanduslikult ja hüdroloogiliselt heas seisus. See nõue tingis Saesaare paisu uue keskkonnamõtjude hindamise strateegilise analüüsi. Uuringu aruanne tuli esimest korda

FOTO: E. SALUVEER / VÕRUMAA MUSEUMI KOGU / MUUS.EE

Kunagised kärestikud Saesaare lähedal

11. OKTOBER 2013 – 19. JAANUAR 2014
 AVATUD K, R–P 10–17, N 10–19

 Eesti Loodusmuuseum

TRIOBIIDID

KIK
 KESKKONNARVESTUSE KESKUS

EESTI LOODUSMUSEUM, LAI 29A TALLINN
 WWW.LOODUSMUSEUM.EE

FOTO: PÕLVA TALURAHVAMUUSEMUKOGU / MUUS.EE

Joonistus „Tööd Saesaare HEJ ehitusel” 1951. aastast, autor teadmata

avalikule arutusele tänavu 16. septembril Taevaskoja raamatukogu saalis. Aruande järgi on parim tegevusvariant pais alla lasta ja paisjärv kaotada. Aruande koostajatega sama meelt olid Eesti looduskaitseeltsi, RMK ja keskkonnaameti esindajad.

Leidus ka vastuhääli. Kuigi Saesaare paisu rajamise rumalust ei sea kahtluse alla keegi, on ometi leitud, et paisjärv tuleks alles jätta. Kaalume põhjendusi lähemalt.

Esiteks on paisjärve peetud paslikuks monumendiks ja hoiatuseks, mis juhtub, kui inimene segab kuritegelikult vahele looduse käekäiku. Kas sellise „monumendi” hinnaks peab tõesti olema vee alla maetud 28 ainulaadset liivakivikaljut või 30 haruldast ja paisjärve tõttu osaliselt hävinud sambla- ja taimeliiki või jõeforellile, harjusele ja võldasele kui kaitsealustele liikidele vajalik ning ainulaadne Alpi jõe tüüpi karestik?

Teiseks on väidetud, et kunagist ilmet pole Saesaarel võimalik taastada. Tõsi, ka 200 aastat või 250 miljonit aastat tagasi võis vaade Saesaarele olla hoopis teistsugune kui paisjärve rajamise eelõhtul, kuid kindlasti ei olnud seal loodust tõkestamas betoonist monstrum, mis osalt uputas, osalt mattis kaelani vette looduse enda ürgse kätetöö.

Samuti on väidetud, nagu poleks Saesaare paisjärve kaotamise idee kunagi varem üles kerkinud ja teadlased ega üldse mitte keegi pole selle vastu kunagi mingit protesti avaldanud. Tegelikkus, nagu juba kirjeldatud, on risti vastupidine. Saesaare paisu lammutamine on olnud päevakorral alates paisu rajamisest.

Andkem ühe näitena taas sõna Taevaskojalt pärit kultuuritegelasele, koolijuhile ja loodusmehele Albert Ivaskile:

„Kui Saesaare, ainus saar-karestik Ahja jõel, siiski juba oli üles küntud, ülepaisutatud veed juba Kiidjärveni ulatusid, forellid, harjused, turvad peaaegu hävinud olid, pärsin Rudolf Sirgelt, kust saaks osta, laenata või varastada üks tonn dünamiiti, Saesaare jaoks muidugi. Ta

muigas vaid ja soovitas mul sama juttu rääkida kõikidele ministritele, kellega kokku puutun. Olen tõepoolest rääkinud sellest paarile ministrile, kuid nood polnud kahjuks asjaga kursis ega suutnud head nõu anda. Keegi „ülikompetentne” aga arvas väga resoluutselt, et paisjärve likvideerimine ei tulevat kõne allagi, kuna seal olevat väga tore paadiga sõita. Ja too „loodusesõber” kirjeldas elavalt, mis jääks paisjärvest järele pärast allalaskmist. Tõepoolest – hulk aega oleks pilt küll masendav, kuid mõne aasta pärast oleksid tormakad suurveed vähemalt karestikud-võrendikud taastanud. Liiv neelaks kõntsa ja muda ning lopsakas taimkate varjaks ülejäänud, ent ainulaadsed „Old Red” liivakivikaljud oleksid siiski päästetud” [2: 92].

Viimaseid telesaateid sellel teemal oli saatesarjas „Osoon” 9. oktoobril 2011, seda saab vaadata ERR arhiivist. Taevaskoda hästi tundev akadeemik Hans Trass kirjeldas seal kunagist Saesaart, selle hävitamist ning tema ja professor Erik Kumari 1948. aastal esitatud lootusetuid proteste paisu vastu.

Tänapäeva tuntud loodusmeestest on Saesaare paisu vastu hiljuti sõna võtnud ka Fred Jüssi. Tänavu 7. septembril on ta Eesti Päevalehes avaldanud järgmised mõtted:

„Kui mina esimest korda Taevaskotta läksin, oli seal paisjärv juba olemas. Kunagist maastikku olen näinud vaid Eerik Kumari fotodelt. Olen selle poolt, et need maastikud endisel kujul taastataks. Meie oludes ei ole see enam normaalne, see paisjärv on jabur. Nendes oludes, kus see asi ellu viidi, oli see normaalne, sest siis ei saanudki üldisel taustal teistsugust mõtlemisviisi olla. Selline mõtlemisviis polnud küll loomulik, aga oli normaalne. Miks teha kaladele trepp, kui neil on olemas jõgi, mida mööda ülesvoolu minna? Midagi pole katki, kui see esialgu kole välja näeb. Aeg parandab need haavad. Looduse elujõud ja vitaalsus on ju tähelepanuväärne. Isegi siis, kui kõik see, mis on üle poole sajandi olnud uputatud, muutub silmale ilusaks 15 või isegi 50 aasta jooksul. Sellised haavad paranevadki aegamisi” [4].

Muidugi, võssa ei tohi avanevaid kaldaid kasvada lasta, ja osa karestikust vajab põhjalikku taastamistööd. Selleks ei kulu Eesti maksumaksja raha, vaid on ette nähtud mitmesugused Euroopa Liidu fondid.

Saesaare loodusliku ilme taastamine ja paisjärve allalaskmine ei ole mitte „looduse ümberkujundamine”, vaid „looduse tagasikujundamine”. Harjugem selle sõnapaariga! Sedalaadi tööd pole maailmas midagi uut, vaid täiesti loomulik. Jõe langus on endine ja kividki võimalik paigaldada sinna, kust need on eemaldatud. Ainuüksi USA-s on nüüdseks ajaks lammutatud juba 925 loodusväärtust matvat hüdroelektrijaama paisu, hüdroenergiat ei peeta enam sobilikuks taastavenergia liigiks ka Eestis. Saesaare paisjärv tuleb tühjaks lasta enne, kui vesi liivakaljud lõplikult murendab.

Inimväärtuste põhiosa on oma juurte tundmine. Mind on pannud tõsiselt imestama, kui võrd vähe tuntakse kohapeal kunagiste kultuurikandjate töid.

Kui otsida internetist andmeid Albert Ivaski kohta, siis leiame teavet, nagu oleks ta koos kunstnik Jaan Vahtraga üritanud välja anda põhjalikku monograafiat Taevaskoja ja Valgemetsa kohta, ent see ettevõtte olevat jäänud pool-eli 1940. aasta võimuvahetuse tõttu. Pole tõsi. Ivaski ja Vahtra monograafia „Taevaskoda ja Valgemetsa” ilmus 1940. aasta mais, seega enne juunipööret [7].

Nimetatud 129-leheküljeline raamat on parimaid kohaloo teoseid, mis Eestis on koostatud. Kaasautoriteks on peale kohalike kultuuritegelaste ka teadlasi, näiteks Johannes Käis jt. Kogumik hõlmab ülevaate Taevaskoja kalastikust, loomastikust, linnustikust ja taimestikust ning rahvapärимusi ning muistendeid. Raamat leidub Tartu ja Tallinna ülikooli raamatukogudes, ent täielikul kujul ka internetis (www.digar.ee).

Taevaskoja elanikkonnale näikse see teos olevat aga täiesti tundmatu. Vähemalt need kohalikud inimesed, kellega 16. septembril kohtusin, ei teadnud selle teose olemasolust midagi. Taevaskoja raamatukogus seda raamatut ei ole. Raamatukogu saalis nägin seintel küll fotosid Saesaare hüdroelektrijaama rajamisest ja lööktöölistest, kuid mitte ühtegi pilti Saesaare karestikest!

Ivaski ja Vahtra raamat on rikkalikult illustreeritud ning muu hulgas leidub selles tervelt üheksa fotot Saesaare karestikest ja kaljustest. Kas just seetõttu kõrvaldatigi see raamat kohaliku elanikkonna mälust ja raamaturiililt? Kellelegi pidi elanikkonna teadmisjuurte läbilõikamine kasulik olema.

On inimesi, kes väidavad, et Ahja jõe taastamine Saesaare lõigus on midagi uut. Kõik uus tekitab esialgu vastuseisu. Selline on arengu dialektika. Uus on ju osake teadmatusesest ning esmane reaktsioon lähtub inimesele nii tunnuslikust omadusest – harjumusest. Elu on aga näidanud, et kui uus idee osutub väärtuslikuks, peavad seda peagi loomulikuks isegi kunagised vastuseisjad.

Samas, kas kõik uus on ikka alati uus? Kas Saesaare looduslik, taastatav ilme on uus või on see koguni nii vana, et tema teket ei mäleta ükski inimene? Liivakivikaljude materjal on pärit sadade miljonite aastate tagusest ajastust, mida nimetatakse devoniks. Aastatuhandeid on Saesaare jõelõigul kohisenud ka karestikud.

FOTO: VÕRUMAA MUSEUMI KOGU

Saesaare paisjärv pärast allalaskmist 1975. aastal, näha on uputatud puude kannud

Uus on hoopis seda kõike mattev inimtehnikat kätetöö paisjärvena, millel võis kunagi olla mõningane otstarve, kuid mis on nüüdseks muutunud mõttetuks ning narrib ära miljoneid aastaid vana looduse kätetöö. Imekaunitele liivakaljustele, salapärasele koobastele ja vulisevatele kaskaadide – rääkimata Euroopa mastaabis haruldasest jõe-elustikust – on sõna otseses mõttes vesi peale tõmmatud. ■

1. Ivask, Albert 1960. Mälestusi Taevaskojast. – Elango, Julius (koost). Öngemees kalavetel II. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.
2. Ivask, Albert 1974. Ligi poolesajandiline tutvus. – Issak, Friedrich (koost). Rudolf Sirgega kalavetel. Eesti Raamat, Tallinn.
3. Kelch, Christian 2009. Liivimaa ajaloo järg. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu: 222.
4. Käär, Ulvar 2013. Taevaskoja Saesaare paisjärv tuleb ilmselt kalade heaks tühjaks lasta. – Eesti Päevaleht, 7. september.
5. Osoon: Professor Hans Trassiga Taevaskojas. Merikotkad. <http://arhiiv.err.ee/vaata/osoon-professor-hans-trassiga-taevaskojas-merikotkad>.
6. Sirge, Rudolf 1960. Turb ründab. – Elango, Julius (koost). Öngemees kalavetel II. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.
7. Vahtra, Jaan; Ivask, Albert (toim) 1940. Taevaskoda ja Valgemetsa. – Lõuna-Eesti monograafiaid I, Tartu.

Kalle Kroon (1966) on ajaloolane.

E-pood avatud 24/7!

Eesti Loodus, Horisont, Loodusesõber ja Eesti Mets nüüd saadaval e-poes ka e-ajakirjana. Tule tutvuma!

www.loodusajakiri.ee